

Franco SARTORI, *Dall'Italia al Italia*, vol. I. i II. Editoriale programma, Saggi e materiali universitari, 27, 19. Serie di antichità e tradizione classica diretta da L. Braccisi, condiretta da Giovanelli Cresci Marrone e Francesca Ghedini, segreteria di Alessandra Coppola, Padova 1993, vol. I, 646 str. + 6 tabla ilustracija, vol. II, 288 str. + 10 tabla ilustracija, Tabula gratulatoria, str. XI - XV, bibliografija F. Sartorija, str. XVII - XXXV.

Recenzija knjige

Book Review

Primljeno: 1996.12.05.

Received:

Marin Zaninović
HR-10 000, Zagreb, Hrvatska
Arheološki zavod
Filozofskog fakulteta
Ivana Lučića 3

Dva sveska znanstvenih radova odabrali su i izdali kolege, prijatelji i učenici prof. Franca Sartorija povodom njegove 70. obljetnice (1922-1992.). Glavni su posao izbora tekstova obavili prof. Maria Capozza uz suradnju Alessandre Menegazzi i Clizie Voltan, Marije Silvije Bassignano i Stefana Toniaetta, uz suglasnost autora. Urednici se ispričavaju što su morali isključiti brojne radove, koji bi svojim opsegom brzo ispunili knjigu koja i ovako ima skoro tisuću stranica. Nije bilo lako iz bibliografije od 320 radova, knjiga i rasprava odabrati 44 naslova radova tiskanih u ova dva sveska.

Sartori je danas jedno od vodećih imena talijanske antičke historiografije. Rođen je u Crocetta del Montello blizu Trevisa, 30. prosinca 1922. Svoj je studij završio na Sveučilištu u Padovi, gdje je zatim i nastavio raditi kao asistent poznatih stručnjaka Alda Ferrabina i Attilija Degrasija. Od 1958. redovni je profesor Grčke i rimske povijesti s tečajevima rimske epigrafije na istome Sveučilištu. Njegov je znanstveni interes okrenut antičkoj Ateni, platonovskoj misli i antičkom teatru kao povijesnom vrelu. Zanimljivo je da je ovaj sjevernjak iz Veneta dobar dio svojih istraživanja usmjerio ka antici italskoga juga, te je ispisao nezaobilazne kapitalne stranice o dodirima italskoga i italiotskoga svijeta sa helenskim došljacima i to od prvih početaka do dolaska Rimljana i svih procesa koji su tome slijedili. U tome je smislu i duhoviti naslov njegovih rasprava od grčke Italije s njenim helenskim naglaskom do rimske Italije. U opsežnoj bibliografiji znanstvenih radova treba izdvojiti niz knjiga iz antičke povijesti: "Kriza iz 411. pr. Kr. u Aristotelovom Atenskom ustavu", 1951, "Problemi

italiotske ustavne povijesti", 1953, "Platon, Dijalozi, V: Klitofont i Republika", 1956, s više ponovljenih izdanja kako cjelovitih tako i djelomičnih, "Heterije u atenskom političkom životu VI i V stoljeća pr. Kr.", 1957, "Rimska Verona; politička, gospodarska i administrativna povijest", 1960; "Herakleja Lukanijska: povijesni profil", 1967; "Stranice atenske povijesti u fragmentu eupolidejskih "Dema", 1975; "Padova u rimskoj državi od III. st. pr. Kr. do Dioklecijanova razdoblja", 1981. Sve su to djela fundamentalne važnosti koja su sažela brojne spoznaje stare povijesti i potakla brojne radove drugih stručnjaka, posebno Sartorijevih učenika.

U ovakvoj recenziji ograničenom prostorom nije moguće predočiti bogatstvo tekstova i radova tiskanih u ovim svescima, a već spomenuta bibliografija svjedoči koliki je podvig i sama registracija jednoga životnog opusa koji se još uvijek odvija. Simbolično je da je niz rasprava započeo temom o antičkim grčkim naseljima na zapadnom Mediteranu, budući da je to tema kojoj je na neki način i posvećen ovaj prvi svezak tekstova. Opći okvir čudesnoga fenomena grčkoga naseljavanja širokoga prostora započinje još u mikensko vrijeme, kako su to potvrdila otkrića posljednjih desetljeća. Kronološka pitanja osnutka pojedinih naseobina, odnosi s Feničanima i međusobno te svijest o sebi i svijetu koji ih okružuje i koji je drukčiji od njih. U kontekstu ove teme raspravio je povijesni problem Sibarisa, cvatućeg grada iz VII.-VI. st. pr. Kr. čija točna lokacija nije do danas poznata jer je skriven ispod debelih aluvijalnih naslaga. To je arheološki problem koji tek treba riješiti.

Na ovu raspravu se nastavlja slijedeća a to su "Razmišljanja o političkim režimima u Velikoj Grčkoj nakon propasti Sibarisa". Regij, Kuma, Lokri i društvene borbe, odnosi između oligarhije i tiranide u Krotonu i Tarantu sa svim specifičnostima pravnih i teritorijalnih situacija. Vrijeme petoga stoljeća, posebno razdoblje između 470. i 430. pr. Kr. donosi promjene u ustavnim uređenjima pojedinih središta Velike Grčke čemu je posvećena rasprava "Prethodna razmatranja o mješovitim ustavima u italiotskim gradovima", gdje se analizira stanje u pojedinim središtima ovih krajeva, o političkim shvaćanjima oligarhijsko aristokratskih uređenja s idejama demokracije. Tu su pitagorejske ideje, zatim kasnije aristotelovske formulacije i Polibijeva izvješća kao i drugih pisaca, raščlamba sa ingenioznim pristupima problemima. U "Odnosima italiotskih gradova s Atenom i Sirakuzom od 431-350. pr. Kr." raspravlja se o položaju velikogrčkih središta u Peloponeskom ratu i utjecajima koje je taj sukob imao na ovo područje, Periklovoj politici, odnosu domaćeg stanovništva i kasnijoj politici Dionizija Sirakuškoga prema ovome području. Sicilska problematika ocrтана je u radnji "Agrigent, Gela i Sirakuza: tri tiranide protiv barbara", gdje se analizira politika ovih središta i njihovih dorskih vladara Gelona Hijerona i Terona u zajedničkoj politici i savezu protiv Kartazana i Etruščana. U jednoj od opsežnijih rasprava ovoga sveska obradio je Sartori problem Dinasteje Dionizija Starijeg u djelu Diodora Sicilskog. Kontroverzna osoba, kakav je bio, ovaj tiranin javlja se i u tumačenju pojmova tiranin i dinast pod kojima se javlja u tekstovima, kao i dinasteje i tiranide koji pojmovi imaju svaki svoj državni i pravni smisao. U penetrantnoj raščlambi svih tekstova i glosa od Timeja, Filista do Diodora i Aristotelove Politeje. Dionizije se naziva i "gospodar grada", misli se Sirakuze, i Arhont Sicilije. On je i tiranin i dinast, pritom je dinast oznaka koja sužava onu tiraninovu na članove obitelji i uzak krug prijatelja. Tema je zanimljiva i za nas jer su prema Polibiju i Rimljani povjerali Demetriju Hvaraninu *megale dinasteia*, znači veliku ovlast, ali možemo shvatiti i oblast tj. vlast nad velikim područjem, koje se po našem mišljenju u određenoj fazi između 229 i 219. pružalo većim dijelom istočne jadranske obale.

"Grad i mjesna administracija u južnoj Italiji i Velikoj Grčkoj" izlaže probleme uprave i teritorija gdje ima mnogo nepoznanica u ispreplitanju domorodačkih lukanskih, brutijskih, samnitskih, latinskih i mesapskih tradicija s onima helenskim. Otkrića natpisa potvrđuju složenost tih veza. Na pr. sretni nalaz brončanih pločica s tekstom iz arhiva hrama Zeusa Olimpijskoga u Lokrima Epizefirijskim, što ga Sartori označava jednim od najvažnijih nalaza iz antičkih greciziranih područja južne Italije za poznavanje građanskih društvenih i religijskih struktura o kojima se prije njih malo znalo, a radi se o jednoj od najvažnijih naseobina Lokrana iz matične Grčke na italiskim obalama. Upravo se na primjeru Lokrija Epizefirijskih može govoriti o toliko raspravljanom odnosu italiotskih i sicilskih naseobina s odgovarajućim matičnim polisima. Na više primjera pisac raščlanjava kronološki slijed ovih pitanja za pojedina središta. Srodna je tematika

i rasprave "Društvo i pravo u grčkim tablicama iz Herakleje Lukanijske". Važni nalaz brončanih pločica iz 1732. na lokalitetu Acinapura između Metaponta i Herakleje s opsežnim tekstom na dorskom narječju, koje se danas čuvaju u Museo Nazionale u Napulju, dao je mogućnost upoznavanja i objašnjavanja niza pitanja za ovo područje prije rimskoga osvajanja. Štoviše dorski spartanski jezik ovih pločica stariji je od tarentinskoga što pretpostavlja vezu ovoga južnoitalskog područja u mikensko vrijeme. Autor raščlanjava specifičnosti i brojne vrijednosti ovoga teksta.

U članku "Posvete Demetri u Herakleji Lukanijskoj" objavljuju se kratke dedikacije ovoj božici na dvanaest keramičkih ulomaka i devet brončanih lamela. Svetište je veoma staro i prethodi osnutku Herakleje (433. pr. Kr.). Jezik natpisa je dorski, posvete se mogu datirati od posljednjih desetljeća 5. st. do prvih desetljeća 3. st. pr. Kr., a najveći ih je dio između 330. i 270. Zanimljivo je da su posvete na keramici davali muškarci, a one na bronci žene. U slijedećoj raspravi "Još o posvetama Demetri u Herakleji Lukanijskoj" autor se osvrće na neke drukčije interpretacije svojih natpisa po G. Maddoliju i produbljuje svoje ranije raščlambe zaključujući s mogućnostima različitih tumačenja. U istu spada i kraći tekst "Demetra Pampanon u Herakleji Lukanijskoj?" gdje se adjektiv Pampanon tumači kao "Svekrušna" tj. Demetra koja daje obilje kruha. Panós bi bio mesapski termin za ártos kruh srodan latinskom panis, a spominje ga Hezihije upravo u svezi s Demetrom Lukanijskom. Sartori vidi taj naziv u posvetama gore objavljenim.

Slijede opsežne rasprave iz ustavne problematike antičke Sicilije i Italije. "Bilješke iz sikeliotske povijesti: Ustav Tauromenija" raščlanjava pitanja konstitucije antičkog Tauromenija (Taormine). Iako predmet različitih ranijih studija, autor pronalazi niz pitanja koja traže nove odgovore. Iz ovoga grada potječu zanimljivi grčki natpisi, koji donose popise stratega i gimnazijarha, te gospodarsko novčane natpise što su ih iskazivali različiti niži magistrati. Kronološki raspon natpisa ide od prvih rimskih pojavnosti od 263. i sporazuma između Gerona II Sirakuškog i Rimljana do sredine 1. st. pr. Kr. kada po svemu sudeći Tauromenij postaje rimska kolonija, odnosno, kako nakon detaljne analize zaključuje autor, najprije rimski municipij sa *ius latinum*, što ga je Cezar podario čitavoj Siciliji, a zatim 21. pr. Kr. rimska kolonija, što je Sartori povijesno i konstitucionalno uvjerljivo obrazložio. Srodnu tematiku obrađuje tekst: "Italiotski, italiski i etruščanski ustavi". Termin italiotski ovdje označuje one gradove ili naseobine koji su bili grčki, naročito na južnoitalskim obalama, te su se u nekom povijesnom trenutku priključili Rimu ili su bili na to prisiljeni, italiska su naselja latinska, samnijska, umbrijska i dr. dakle negrčka ni etruščanska. Autor daje povijesni pregled ovih pitanja, da bi izvršio komparativnu raščlambu različitih termina i naziva funkcija kroz preklapanje i simbiozu pojedinih pravnih sustava iz različitih društvenih i političkih struktura italiotskih, italiskih i etruščanskih, što ih je Rim svojim širenjem postupno apsorbirao i sebi prilagodio u jednom

dužem i složenom procesu. Kod nekih zajednica poput italjskih to je išlo nešto lakše, a drugdje sporije kao u slučaju grčkih gradova. Međutim sve se to s vremenom slijeva u jednu jedinstvenu rimsku pravnu strukturu kojoj se ponajvećma grčke i etruščanske zajednice dobrovoljno prilagođavaju. Upravne strukture duovirata i kvatuorvirata postaju opća pojava. Međutim pisac podvlači činjenicu da je proces bio i obratan i naravno manje uočljiv pa u rimski svijet prodiru politički, a posebno religijski i kulturološki elementi italjskoga i etruščanskoga svijeta, ali i onoga italijanskoga. Stoga je *Italia romana* proistekla iz progresivnog i ujedinjujućeg kretanja dviju izvorno suprostavljenih struja one iz Grada na Tibru i one raznolikih kultura koje su već u osvitu rimske povijesti bile ukorijenjene u brdima i ravninama italjskoga poluotoka.

Na sličnom je tragu i rasprava "Velika Grčka i Rim". Autor podvlači činjenicu kako brojni povjesničari ovoga dijela helenskoga i helenističkoga svijeta najradije proučavaju vrijeme cvata helenskih naseobina ovoga dijela italjske zemlje, a to je od početka kolonizacije do Pirovih pohoda u 3. stoljeću pr. Kr. Međutim Rim je bio taj koji je mnogo ranije imao veze s grčkim svijetom i ta je uljudba ključno utjecala na rast i razvitak ovoga grada i njegove trajno rastuće vlasti u apsorpciji i prostranih grčkih područja kako u Italiji tako i izvan nje. Nema sumnje da je Kuma bila grčki grad koji je već u 8. stoljeću zračio svojim utjecajem na područje Lacija i Etrurije, odakle konačno dolazi i grčki alfabet kako u Etruriju tako i u Lacij. Davne tradicije zabilježene kod Livija i Dionizija Halikarnaskoga spominju kumanske trgovce žitom koji u davno doba (508. pr. Kr.) trguju na Aventinu pod zaštitom grčke Cerere tj. Demetre. To su vjerojatno još etruščanske tradicije, jer je po novijim mišljenjima Kuma utemeljena već u prvoj polovini 8. st. U sjajnoj, rekli bismo, sartorijevoj analizi, pisac daje široku i fundiranu panoramu kompleksnih zbivanja i međuutjecaja različitih kulturoloških i etničkih skupina, sa nizanjem obavijesti starih vrela i suvremenih pisaca. Gusto tkivo ovoga teksta primjer je kako se mogu jasno i pregledno izložiti i najkompleksniji povijesni zakučasti i često suprostavljeni podaci.

Na ovu se raspravu logično nadovezuje slijedeća: "Italijanski gradovi nakon rimskog osvajanja". Sartori u godinu 270. kada su Rimljani konačno pokorili Regij Halkidički (Reggio Calabria) na dnu italjske čizme i u nj postavili svoju posadu, stavlja konačno uspostavljanje rimske vlasti na čitavom području grčke Italije. Više nije bilo helenskoga grada koji je mogao i kao nominalni rimski saveznik vršiti neke političke poteze koji ne bi bili pod izvršnim nadzorom rimskoga senata. Tri godine ranije latinski doseljenici uklopili su u rimski pravni sustav slavnu helensku naseobinu Paestum, koja je postala *colonia civium Romanorum*. U povijesnoj i političkoj perspektivi Sartori pažljivo prati i izlaže sudbine pojedinih gradova, posebno slučaj Tarenta koji je bio izložen izrazitim represijama, koji se milom ili silom uklapaju u rimski pravni sustav. Rim je poštivao lokalne društvene

i religijske tradicije, ali politička i izvršna vlast bila je potpuno u rukama rimskih funkcionara i u krajnjoj liniji senata. Međutim pojedine se zajednice i etničke skupine Lukani, Heleni, Latini i dr. tijekom vremena usklađuju i prihvaćaju novu situaciju. To se može pratiti u epigrafičkoj građi i različitim podacima sačuvanim kod pojedinih antičkih pisaca.

Problematika različitih funkcija i njihovih značenja u pojedinim sredinama je tematika rasprave: "Proagori u sikeliotskim gradovima". Ovo je bila titula koja ima različit smisao u pojedinim sredinama, ali bitno je značenje i njen smisao koji se može izlučiti iz pojedinih natpisa, da su to bili "branitelji", "odvjetnici" ili "zaštitnici" kako sakralnih tako i profanih interesa određenih zajednica u kojima se natpisi javljaju. Na Siciliji se javljaju određene specifičnosti koje autor prati problemski povijesno, društveno i kronološki. To vrijedi i za temu: "Dvanaest tribusa u Lilibeu". Ovaj kartaški grad na zapadnoj obali Sicilije ima specifično društveno uređenje koje se očituje u broju 12, jednoj paleomediteranskoj društvenoj organizaciji koja vuče svoje podrijetlo iz babilonskoga civilizacijskog kruga, to su dvanaest plemena Izraelovih, jonski, etruščanski, lidijski, likaonski, mesapijski, kod nas liburnski (XIV civitates kod Plinija) i drugi savezi zabilježeni u strukturi ovih starih društava, od kojih se razlikuje rimski društveni sustav, u čijoj je osnovici broj deset. Rim ostavlja, ovu u osnovici feničko kartašku podjelu, koja ne osporava municipalnu strukturu grada koji je postao kolonija pod Pertinaksom ili Septimijem Severom.

Raznolikost pravnih struktura stare Italije ogleda se u i u poznatoj upravi "*Praefecti Capuam Cumas*", gdje se prefektura ovdje iskazuje kao zamjena ili dopuna duovirata i kvatuorvirata. Campanija je naime bila specifično područje u blizini Lacija koje je svojom plodnošću igralo važnu ulogu u prehrani Rima, a uloga ovih starih gradova i njihov odnos s Rimom doveo je do posebnosti pravnih odnosa. Nije sasvim jasan razlog i uzrok ovih prefektura, koje već Mommsen ističe kao problem, kao što je problem i duovirat i kvatuorvirat (usporedi kod nas Varvariju, Salonu i Jader gdje se javljaju obje varijante a i prefekti koji upravljaju plemenima i krajevima) i njihova kronologija širom Carstva. Sartori polazeći od poznatog Festovog opisa svrhe i značenja prefektura raščlanjava ovu problematiku i tumači je okvirima specifičnih odnosa u Italiji Lacija i Kampanije od ranih vremena. Međutim i u ovom slučaju Rim je našao pravnu formulu kojom je ostvario svoju državnu i političku supremaciju. U srodnu problematiku ide i rasprava: "*Lex Petronia o municipalnim perfektima i Borghesijeva interpretacija*", poznati pompejski natpis (CIL X 858 = Dessau 6359) Gaja Kuspija Panse koji je bio *duovir i.d.q.q.* ali i *praef(ectus) i(ure) d(icundo) ex d(ecurionum) d(ecreto) lege Petron(ia)*, predstavlja pravni i povijesni problem nastanka i razloga. Vjerojatno je to prva polovica I. st. pr. Kr. svakako prije god. 62. Međutim zašto i radi čega je zakon donesen i dalje ostaje problem, kojeg je Sartori prezentirao i stavio u složene relacije oskičko latinskih odnosa.

Sicilska problematika tretira se u važnoj raspravi: "Juridičko (pravno) stanje (položaj) tla na Siciliji". U povijesti rimske Sicilije kao uostalom i drugdje u Carstvu, pravni aspekti usko su povezani sa gospodarskim i društvenim uvjetima. Sartori svojim temeljitim poznavanjem daje panoramu sicilske provincije sa svom složenom situacijom odnosa posjeda zajednice i pojedinca tijekom stoljeća rimske vladavine, koja je međutim neka načela preuzela iz grčkih vremena kao *lex Hieronica*, koja se pripisuje Hijeronu II Sirakuškom. Radi se o činjenici da se sicilsko žito usmjeravalo prema Rimu i da je plaćanje poreza u naturi bilo uobičajeno. U tome su pojedini slobodni proizvođači u prvoj provinciji bili privilegirani. Na ovu se temu nastavlja "*Suburbanitas Siciliae*" u smislu da je otok bio toliko srastao s romanstvom da ga Ciceron u govoru protiv Vera (II, 5, 157) naziva *suburbana ac fidelis provincia, plena optimorum sociorum honestissimorumque civium*, koja je uvijek spremna prihvatiti svakoga rimskog građanina koji se tu iz bilo kojeg razloga zatekao. Kao što se terminom *suburbanus* označavaju posjedi rimskih vlasnika u Laciju s vilama bliže i dalje Rimu tako je i Sicilija u odnosu na Italiju suburbana i bliska Rimu zbog svojih čvrstih i posebnih veza sa Gradom i državom. U tome je smislu i roman Ksenofona Efeškoga iz 2. ili 3. stolj. pr. Kr. o kome inače malo znamo, a kojeg Sartori nakon svoje analize u članku "Italie et Sicile dans le roman de Xénophon d'Éphèse" vidi u nekim dijelovima kao vrelo za poznavanje nekih predjela Italije i Sicilije toga vremena.

U istu problematiku ide i vrijedna rasprava: "*Commune Siciliae* u kasnom Carstvu". Ova sintagma javlja se kod Cicerona, dakle u vrijeme Republike i kod Simaha (4. st.). Je li ovaj termin zamjena ustanove *concilium* pitanje je budući se ne spominje u nikakvom natpisu. Hoće li se dakle naći potvrda ovoga *koinon Sikelias* ili *commune Siciliae* u nekom natpisu ili vrelo autor prepušta budućnosti.

Ovaj svezak završava člankom: "Italia i Italici u rimskom republikanskom razdoblju" u kojem autor objašnjava razvitak i povijesni značaj naziva *Italia, Italiani, Italici* i *Italoti* i k tome dodaje *Itali*. Sve su to termini koje često koristi u svojim tekstovima i ovdje ih elegantno objašnjava. Od maloga najjužnijega dijela Calabrije, koji je bio poznat već najranijim Grecima kao Italija, zemlja govoda od *vitulus* ali i Auzonija i Enotrija, ime se do vremena Cezara proširilo do Alpa i zadržalo se do danas. Ispod toga imena su se pokrili toliki narodi ovoga prostranog poluotoka od kojih mnogima više nema traga jer su pretopljeni već u antici u Italike. Svi ti Sikuli, Samničani, Osci, Etruščani, Umbri, Liguri, Veneti, Gali i dr. ostali su kao zemljopisni pojam. Doduše u našim danima imamo čudan fenomen želje odvajanja za nekim Padanijama i slično. Koliko je to neka fikcija ili stvarni problem pokazat će vrijeme koje dolazi.

Drugi svezak manji opsegom sadržava 19 rasprava posvećenih pretežno epigrafičkoj tematici iz područja sjeverne Italije, bolje rečeno područja Veneta zavičajnog

kraja autorova. U prvoj opsežnoj raspravi: "*Galli Transalpini transgressi in Venetiam* (Liv., XXXIX, 22, 6-7)" autor pošavši od Livijeva podatka raščlanjava povijesne i arheološke podatke o prisutnosti Gala u području sjeveroistočne Italije. To su različite keltske skupine koje se ovdje pojavljuju poput Karna, Tauriska i odnosi s Venetima i Ilirima, Japodima te kronološke probleme migracija. Pitanje jadranskih Gala, Histrija kao istočna granica, te nakon iscrpnih podataka iz vrela postavlja pitanje podrijetla imena Akvileje koju Livije određuje kao *oppidum* koji su utemeljili upravo ovi prekoalpski Gali. Ime bi bilo keltskoga podrijetla i značilo bi grad Akylis ili Aquilis na rijeci tamnoga dna, korijen *aq*" u keltskome znači tamni. Rimljani bi dakle ovaj svoj kolonijski mostobran nazvali njegovim ranijim keltskim imenom. U bogatoj literaturi autor navodi i našeg poznatog ilirologa prof. A. Mayera i njegovu raspravu o venetskim i ilirskim imenima u antičkoj Akvileji.

"O toponimu Arcia u S.H.A., Max., 28, 8" autor izlaže problem ubikacije ovoga mjesta koje se u biografiji Maksimina Tračanina u *Scriptores Historiae Augustae* spominje kao mjesto u kojem su zakopali njegove velike čizme u posvećenom gaju između Akvileje i Arcije. Nakon raščlambe raznih prijedloga i tumačenja autor iznosi mišljenje da se radi o korupteli imena Alsa a to je današnja rijeka Aussa kod Cervignana koja se više puta spominje u vrelima, pa je prepisivač pogrešno napisao Arciama umjesto Alsam.

Četiri natpisa iz bellunske prosopografije nađena 1970. predmet su objave u članku "Bilješke iz bellunske epigrafije i prozopografije" vrijedna su dopuna antičkoj ostavštini ovoga grada. Autor je ovu raspravu posvetio uspomeni svoje majke Line koja je bila iz Belluna. Sličnoga su karaktera i članci "O kipu konzulske žene ili kćerke i epigrafičkim ulomcima podrijetlom iz gradskoga područja u Susinu kod Sospirola (Belluno)" zanimljiva je i rijetka sintagma [*cons(ularis) f(emina)*] koju Sartori tumači svojom poznatom epigrafičkom akribijom. U tekstu o lokalnoj povijesti prikazuje knjigu S. Francescona i N. Sartorija o gradiću Melu i njegovim spomenicima, kao primjer kako se lokalna povijest slijeva u onu mnogo širu opću. Epigrafija je posvećena i rasprava: "Jedna posveta *magistara* i drugi rimski natpisi iz Iesola". Posebno je zanimljiva posveta koju su načinili *magistri*, a koju autor tumači kao dedikaciju predvodnika neke od brojnih religijskih udruga, posebno onih grčko-orijentalnih. Slijedi nadgrobna arula sevira Publija Kasija Florentija iz Altinuma, pa *Antoninus tribunus* iz Iesola, čija titula ga svrstava u funkcionere iz kruga ravenatskog egzarhata 6-7. stolj.

U raspravi "Bogatstvo Stelle i Violentille" Sartori gotovo detektivskom upornošću rekonstruira život i društvene prilike u Padovi i Rimu u flavijevsko trajanovsko vrijeme Patavinski pjesnik Lucije Aruncije Stella čiji se stihovi nažalost nisu sačuvali pripadao je krugu bogataša toga vremena. Pjesnici Stacije i Marcijal spominju ga u svojim pjesmama. Vjenčao se s bogatom mladom udovicom Violentillom, o kojoj inače ne znamo ništa,

čini se da je bila Neapolitanka. Aruncije odlazi u Rim i pripada najvišim slojevima društva. Tema pruža Sartoriju priliku da pokaže u sociološkoj i gospodarskoj raščlambi niza činjenica i usporedbi ove obitelji i samoga pjesnika i njegovih obožavatelja stanje Rima i Padove, a time i Italije u to vrijeme.

“Epigrafička posebnost u Pataviju” raspravlja značenje sigle N, koja prethodi brojevima u 11 patavinskih rimskih natpisa i čije značenje nije sasvim jasno radi li se o n(umerima) o značenju broja prisutnih na nekom refrigeriju ili nekoj oznaci u kamenolomu u kojem su natpisi obrađeni. Autor se s određenom ogradom opredjeljuje za rješenje sigle čitanjem *n(ummi)* ili *n(ummi)s* s brojčanom vrijednošću u sestercijima.

Na istu se temu nadovezuje kraći članak “*Epigraphica patavina minima*” u kojem autor raspravlja s tumačenjima Mrozeka i Harrisa natpisa i sigle koju je raspravio u prethodnome članku. Njihova argumentacija nije takva da bi morao mijenjati svoje zaključke.

“Nadgrobnni kamen jednog *manipularisa* i drugi novi natpisi iz sjemeništa u Padovi”. Zanimljivi natpis *manipularisa* pripadnika iz nerimskih vojnika može se datirati u treće stoljeće, nemirno vrijeme provala Kvada i Markomana kad su istočne granice Italije bile predmet posebne brige careva. Iza riječi *nat(ione)* kamen je nažalost otučen pa nam je nepoznata nacionalnost vojnika. U malobrojnom epigrafičkom patavinskom korpusu svaki je novi natpis dobro došao, a njihovoj je objavi veliki doprinos dao upravo prof. Sartori. U posjedu padovanskoga sveučilišta nalaze se dva oštećena natpisa od kojih jedna spominje nekog Alenija? Strabona koji je bio *praefectus iure dicundo i tribunus militum p(opuli) s(uffragio)*, [c]ur(ator) *aerari(i)* koji je poklonio plutej za most, valjda neki popravak. Natpis je važan za poznavanje urbanističke povijesti Padove poznate po svojim antičkim mostovima i zanimljivoj tituli prefekta *iure dicundo* koji zamjenjuje *duovire* ili *kvatuorvire*. Drugi je nadgrobnni natpis Publija Meklonija Salvijana koji je bio sevir i njegove žene Meklanije.

Slučajni nalaz mramorne ploče u bačenom građevinskom materijalu dao je vrijedni natpis u kojem se spominje patavinski *collegium fabrum*. Poznata udruga obrtnika u kovini i drvu, kamenu i drugim materijalima. Često su bili povezani s kolegijem *dendrofora* i *centonarija*, a jedna od glavnih dužnosti bila im je i ona vatrogasna. Natpis je datiran u vrijeme Nerve koji se spominje u natpisu s konzulom Lucijem Verginijem Rufom tj. 97.g.

Sljedeći članak obrađuje natpis: “*Praefectus iure dicundo* Druza Cezara iz Verone” nađen 1947. u tome gradu. Radi se o uglednoj osobi veronskog upravnog sloja Gaju Atisiju Pollionu koji je kao prefekt imenovan od Druza, ovaj natpis postavio svome bratu. Služba prefekta često je u nekim gradovima zamjenjivala *duovire* i *kvatuorvire*, kad iz nekoga razloga oni sami nisu mogli ili smjeli obavljati svoje dužnosti. To je karakteristično za Padovu gdje se ova funkcija javlja na desetak natpisa. Autor određuje o kojem se Druzu radi, isključuje Druza Starijega, sina Tiberija Klaudija Nerona i Livije Druzile, pobjednika u Germaniji 12-9. pr. Kr.

skupa s Tiberijem i osvajača Recije i Vindelicije 15. pr. Kr. i opredjeljuje se za Druza Cezara, sina Tiberija i Vipsanije Agripine, koji je bio u Iliriku 17. i prihvatio predaju Marobodovu 18. posl. Kr. Umro je 23, otrovao ga je Sejan prefekt pretorijanac kako pišu Tacit i Svetonije. Jedan mu je natpis što ga je svojevremeno objavio prof. Rendić-Miočević posvećen u Visu nakon što je boravio u Dalmaciji g. 20. Sartori dopušta i hipotezu da bi mogao biti i Druz Cezar sin Germanika i Agripine koji je živio od 8-33. posl. Kr. i koji je umro od gladi u tamnici kamo ga je stavio također Sejan, ali to je manje vjerojatno. Tiberije je, kako je poznato, privilegirao Veronu, pa je prirodno da postavljaju natpis njegovu sinu.

Kod Verone kao i kod mnogih rimskih gradova postoji problem kronološkoga određivanja njihova pravnog statusa kao municipija ili kolonije. Među stotinama veronskih natpisa nema nijednoga koji bi spominjao municipij Veronu što je ona međutim još u vrijeme Cezara bila što se može posredno zaključiti. Godine 256. car Galijen je postavio natpis u kojem se spominje *Colonia Augusta Verona Nova Gallieniana*. Iz ovoga teksta i riječi *nova* autor zaključuje da je od ranije postojala kolonija *vetus* koja je taj status dobila između augustovskog i flavijevskog razdoblja da bi joj Galijen to potvrdio iz strateških razloga njenoga jačanja. Nešto slično imamo i kod nas sa Siscijom koja je izvorno *Flavia*, a poslije *Septimia*.

“Posveta Saturnu u Val d’Ega”, što su je načinili stanovnici Pagusa Scaredranaca u ovoj alpskoj dolini u pokrajini Bolzano-Bozen, daje autoru mogućnost raščlambe teritorijalne pripadnosti kao i religijske specifičnosti Saturnova kulta u ovom kraju, koji se održao i u kasnije kršćansko vrijeme kada su bili mučeni misionari iz municipija, čijem je ageru i pripadao ovaj *pagus*.

U raspravi “Marije i Cimbri u kronici Anonima Matritensa” polazeći od manjega podatka u ovoj manje poznatoj srednjovjekovnoj kronici iz 10. ili 11. st. koja se čuva u Narodnoj knjižnici u Madridu, a zasniva se na kronološkom djelu carigradskog patrijarha Nicefora iz 9. st. Autor temeljito razlaže mjesto bitke u kojoj je Marije pobijedio Cimbri koji u ovome ulomku dolaze pod imenom Cimerijaca, što je i inače slučaj u grčkim tekstovima. Bitka je po spominjanju Eridana i datacijama posebno kod Posidonija trebala biti negdje u širem prostoru ušća ove rijeke, koja po još živom helenističkom utjecaju nosi staro ime umjesto Pada koje je bilo pretežno u vrijeme nastanka kronike.

Kao što je prvi svezak rasprava završio traktatom o značenju Itala Italiota i Italika tako je drugi svezak posvećen pretežno rimsko italskoj tematici, Sartori rođeni Trevisan, a po tome zaljubljen u svoj uži venetski kraj, završio simboličkim tekstom: “*Venetiae tres*. Razvitak pojma “Venecije”. Strancima, posebno onima iz srednje Europe poznato je, da osim slavnoga grada Venecije postoji i drevna pokrajina koja nosi isto ime. U slijedećem stupnju imamo još tri naziva Venezia Euganea, Venezia Tridentina i Venezia Giulia. To su ranija imena a danas označavaju administrativne oblasti Veneto, Trentino -

Alto Adige /Južni Tirol, te Friuli - Venezia Giulia. Sartori sažeto i jasno izlaže razvitak imena i teritorijalne odnose u velikom vremenskom luku od pojave indoeuropskih Veneta nakon trojanskoga rata preko antike do današnjih dana. Korijen **wen* ili **wenet* značio bi pobjedu ili osvajanje, pa bi to bili došljaci u ovome dijelu Italije koji su mu dali svoje ime nakon osvajanja i naseljavanja., ime se sačuvalo do danas, a ima ga i drugdje na europskom kontinentu. Neki u korijenu **wen* vide pridjev drag, mio i povezuju ga s Venus božicom ljubavi. Tema je izložena na pravi satorijevski način, sažeto i jasno. Ovom i brojnim drugim raspravama Sartori je objasnio i načeo brojne teme svoje rodne pokrajine. Ovaj zadnji simbolički članak pokazuje koliko podrijetlo i bogatstvo povijesti i spomenika rodnoga kraja može uvesti pojedinca u daleka stoljeća sa željom da ih što bolje pronikne. Iz broja izloženih tema koje su samo manji dio jednoga imponantnog historiografskog opusa vidi se po čemu se Sartori danas jedno od vodećih imena talijanske i europske antičke historiografije. Njegove prodorne i temeljite analize sa širokim i akribičnim poznavanjem problema kojima prilazi, primjer su kako treba obraditi pojedine povijesne, arheološke i epigrafske teme. Međutim

svaki je njegov pristup ciljan, kako bi se bolje objasnilo neko vrijeme i ličnost i stavila u kolikogod je to moguće istinske povijesne okvire. Iz sitnih i na prvi pogled neznatnih pojedinosti on će izvući sve što je moguće ukazujući i na mogućnosti daljnjih traganja. Rekao bih da se u njegovu znanstvenom djelu spojila njemačka temeljitost i talijanska elegancija u iznošenju problema. Vidljiva je njegova okrenutost njemačkoj znanstvenoj sferi te temeljitim njemačkim djelima kako starijim tako i novijim, što se primjećuje u njegovim citatima i razumljivo je s obzirom na podrijetlo i školovanje. Njegovo djelo je naišlo i nailazi na široki odjek u suvremenoj antičkoj historiografiji, te se neka pitanja ne mogu ni rješavati bez njegovih tekstova. On je član niza najuglednijih europskih akademija i znanstvenih društava. I naša ga je Akademija izabrala za svog inozemnog dopisnog člana 1990. godine kao velikog i zaslužnog stručnjaka i prijatelja naše domovine, koji je mnogo učinio na suradnji padovanskoga i zagrebačkoga sveučilišta, posebno na polju arheologije i antičke povijesti. Pozdravljajući ovo njegovo sabrano djelo očekujemo i druge sveske njegovih vrijednih spisa i nove priloge našoj struci sa željom za duge i plodne godine stvaralačkog života.